

УДК 347.51

Ганна Резнік,

молодший науковий співробітник відділу юрисдикційних форм
правового захисту суб'єктів приватного права
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, СПРИЧИНЕНОЇ ПОСЯГАННЯМ НА ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ДИТИНИ

У статті досліджено поняття «моральна шкода». Особлива увага приділяється з'ясуванню особливостей відшкодування моральної шкоди, спричиненої посяганням на особисті немайнові права дитини.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування моральної шкоди, особисті немайнові права дитини.

Моральне благополуччя дитини є необхідною умовою формування гармонійної особистості, становлення повноцінного члена суспільства. Психологи зазначають, що психологічна травма може датися взнаки через багато років після її нанесення, і кожна з таких травм спричиняє моральну шкоду особистості, а іноді й руйнує її. Особливо чутливими до моральної шкоди є діти, адже їх особистість лише формується.

Моральна шкода може бути більш суттєвою для особи, аніж матеріальна. Хоча й матеріальна шкода може спричинити особі моральне страждання. Проте, якщо матеріальна шкода, зазвичай, може бути компенсована повною мірою, то еквівалента моральної шкоди та способів її повного відшкодування до цього часу не винайдено. Такого еквівалента не може бути апіорі, адже об'єктом, якому наноситься шкода, є особисте немайнове благо, яке не може бути відчужене або отримане від іншої особи. Саме тому дослідження шляхів відшкодування моральної шкоди, спричиненої порушенням особистих немайнових прав дітей, залишається особливо актуальним.

У тлумачному словнику В. І. Даля дається таке визначення шкоди: наслідки усілякого пошкодження, псування, збитків, майнового або немайнового, усіляке порушення прав особистості або власності, законне чи незаконне [1].

У правовому розумінні шкодою є несприятливі зміни в охоронюваному законом блазі, яке може бути як майновим, так і немайновим.

Моральній шкоді детально приділив увагу Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [2], де зазначено, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Очевидно, що законодавець застосовує слово «страждання» як основне у визначенні моральної шкоди.

У цьому контексті Л. В. Малюга зазначає, що явище, яке відображається терміном «моральна шкода», складається з декількох, принаймні двох елементів: соціально-морального та індивідуально-психічного. Сутність першого полягає у приниженні оцінки гідності індивіда як у його самооцінці, так і в уявленнях інших суб'єктів (тобто у соціальній оцінці його престижу, авторитету, репутації). Причому йдеться не тільки про реальний факт такого приниження, а й про зазіхання, «замах» на останнє, про його загрозу. На відміну від цього, друга складова феномена, що має з огляду на його онтологію,

субстанцію, іншу природу, є явищем індивідуально-психічним. Йдеться про негативні психічні стани і (чи) процеси людини. І тому «психічна шкода» є родовим щодо поняття «моральна шкода» [3].

Розглядаючи відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві, І. М. Забара зазначає, що в різних країнах до інституту моральної (немайнової) шкоди застосовується різноманітна термінологія. В німецькому праві — *Immaterieller Schaden*, у французькому праві — *dommage moral*, в італійському праві — *damno non patrimoniale*, в російському праві — моральний вред, в англійському й американському праві — *emotional disturbance, emotional distress, mental anguish, mental sufferings, moral damage, nervous shock, ordinary shock, psychiatric injury, psychological injury, spiritual injure* [4].

Відповідно до положень Конституції України, зокрема статей 32, 56, 62 фізичні та юридичні особи мають право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної внаслідок порушення їх прав і свобод та законних інтересів.

Зазначене право деталізується у ст. 1167 ЦК України. В ній, зокрема, визначено, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини.

З цього приводу деякі науковці розглядають три підходи до розуміння поняття моральної шкоди: соціальний, індивідуально-психологічний та індивідуально-соціальний [5].

Представники соціального напрямку визначають моральну шкоду як наслідок порушення певних суб'єктивних прав людини, зокрема честі, гідності та ділової репутації [6].

Представники індивідуально-психічного напрямку визначають моральну шкоду, виходячи з категорії моральних чи фізичних страждань [7].

О. В. Гришук зазначає, що представники індивідуально-соціального напрямку визначають моральну шкоду як таку, що полягає у моральних, психічних чи фізичних стражданнях, змінах нормального психічного стану, які є наслідком

порушення певних суб'єктивних прав людини [8].

Згідно з ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Натомість, у методичних рекомендаціях Міністерству України, що викладені в листі № 35-13/797 від 13.05.2004 р. (далі — Лист № 35-13/797), зазначено, що моральна шкода може полягати: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Тобто у загальному вигляді моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуального), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків.

Регулювання та захист моральних благ здійснюється комплексно нормами відповідних галузей права. Стосовно цивільного права в теорії права існували різні точки зору з приводу цивільно-правового регулювання відносин щодо моральних благ і пов'язаних з ними особис-

тих немайнових прав. Деякі юристи стверджували, що цивільне право не регулює, а тільки охороняє особисті немайнові права. Інші вказували, що правове регулювання та охорона прав є єдиним цілим, оскільки регулювання є охороною прав, а їх охорона здійснюється шляхом регулювання відповідних відносин. В останні роки існує думка, що цивільне право як регулює, так і охороняє моральні блага [9].

Право на компенсацію моральної шкоди — це можливість фізичної особи, котрій заподіяно таку шкоду внаслідок порушення її загальносоціальних (природних) прав чи свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або ж на послаблення її негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням оцінки її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутись, у разі потреби, до компетентних національних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку [10].

Право на компенсацію моральної шкоди виникає за наявності передбачених законом умов або підстав відповідальності за завдання даної шкоди. До таких умов належать: страждання, переживання, тобто наявність моральної шкоди при посеганні на моральні блага; неправомірна дія спричинителя моральної шкоди; причинний зв'язок між неправомірною дією і моральною шкодою; вина спричинителя моральної шкоди. Даний перелік названих умов є загальною підставою для притягнення до цивільно-правової відповідальності за завдання моральної шкоди [11].

За загальним правилом, моральну шкоду відшкодовує особа, яка її завдала, за наявності її вини. Згідно з ч. 2 ст. 1167 ЦК України моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної чи юридичної особи, яка її завдала: 1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; 2) якщо шкоди завдано фі-

зичній особі внаслідок її незаконного застосування, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; 3) в інших випадках, встановлених законом.

У сфері захисту особистих немайнових прав дітей шляхом відшкодування моральної шкоди існують певні особливості.

Перелік способів захисту цивільних прав закріплений у ЦК України. Одним із способів захисту особистих немайнових прав дитини є відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я малолітньої або неповнолітньої особи — ст. 1199 ЦК України.

Аналізуючи проблеми відшкодування шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, Т. В. Лісничка, з метою підвищення імовірності отримання відшкодування в разі завдання шкоди праву на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканність внаслідок вчинення дій, що не містять ознак злочину, запропонувала утворити Фонд дотування цивільної відповідальності. Метою існування такого Фонду має стати дотування виплат боржників, винних у завданні шкоди особистим немайновим правам, що забезпечують природне існування фізичної особи (переважно життю та здоров'ю) [12].

При компенсації шкоди, завданої здоров'ю дитини, до уваги береться, як правило, фізична (тілесна) шкода. Проте протиправні дії завдають не лише тілесну шкоду. Зазвичай такі дії викликають розумові вади та моральні дефекти, до цього необхідно додати ще й можливу затримку психічного розвитку. Ці форми прояву шкоди здоров'ю не враховуються.

Для встановлення рівня інтелектуальної, моральної, фізичної шкоди і періоду, необхідного для відновлення стану повного фізичного і психологічного здоров'я, необхідно проводити не лише судово-медичну, а й психолого-психіатричну експертизу. Залежно від результатів

проведених експертиз суд може вирішувати питання про визначення розміру компенсації.

У правовій літературі справедливо зазначається, що шкода може бути завдана не тільки діями, а й бездіяльністю. Тобто бездіяльність як і дія може призвести до завдання моральної шкоди. Разом із тим, бездіяльність не можна зводити до простої пасивності суб'єкта права, оскільки в правовому розумінні це означає невиконання конкретної, приписуваної даному суб'єкту дії [13].

Звернемо увагу, що шкода дитині може завдаватись батьками або особами, які їх замінюють, невиконанням або неналежним виконанням обов'язків з виховання дитини.

Зокрема неможливість дитини на певному етапі свого життя існувати без допомоги й опіки дорослих і бездіяльність — невиконання стосовно дитини прямих обов'язків можуть мати великі негативні наслідки для її життя і здоров'я. Так, батьки можуть неодноразово відмовлятись від проходження регулярного медичного обстеження дитини чи залишати малолітню дитину вдома без нагляду, не забезпечуючи при цьому необхідного годування. Зазначені дії батьків або осіб, які їх замінюють, можуть призвести до негативних і навіть тяжких наслідків для дитини.

Задля вирішення окресленої вище проблеми видається можливим закріпити у СК України норму, яка передбачала б відшкодування шкоди, в тому числі й моральної, завданої здоров'ю дитини батьками або особами, які їх замінюють, у випадках, коли протиправні дії батьків або осіб, які їх замінюють, проявляються у жорстокому поводженні з дітьми, зловживанні батьківськими правами, невиконанні батьківських обов'язків.

Наслідком недостатнього врегулювання законодавством відносин щодо компенсації моральної шкоди є виникнення великої кількості проблем у процесі його застосування. Однією з таких проблем є суб'єктний склад осіб, які мають право вимагати захисту порушених цивільних прав шляхом відшкодування моральної шкоди.

Відомо, що неодноразово отримані в дитинстві психологічні травми негатив-

но впливають на психологічний розвиток і здоров'я дитини та подальше свідоме, доросле життя. Виникає запитання, кому в такому разі більшою мірою заподіюється моральна шкода — батькам чи дітям? Оскільки повнолітні особи здатні повністю розуміти і адекватно оцінювати негативні події, що відбуваються із їх дитиною, очевидно, що батьки або особи, які їх замінюють, зазнають більших переживань.

З огляду на це, варто до кола осіб, які мають право на відшкодування моральної шкоди, разом із таким суб'єктом, як дитина, віднести її батьків або осіб, які їх замінюють, у разі якщо порушення особистого немайнового права дитини призвело до їх моральних страждань, утрати ними нормальних життєвих зв'язків і вимагає від них додаткових зусиль для організації життя.

У зв'язку з цим, за наявності моральної шкоди, що заподіяна дитині, право на її відшкодування мають: неповнолітні особи, яким заподіяна шкода; батьки неповнолітніх осіб, яким заподіяна шкода.

У такому випадку, з пред'явленням вимоги про компенсацію моральної шкоди дитині, батьки або особи, які їх замінюють, мають право теж подати позов про компенсацію моральної шкоди у своїх інтересах, оскільки факт заподіяння дитині будь-якої шкоди, безумовно, супроводжується психологічним стресом.

Моральна шкода, завдана батькам або особам, які їх замінюють, фізичними і психологічними стражданнями дитини, відшкодовується самостійно. Безумовно, що розмір компенсації моральної шкоди визначається судом залежно від характеру завданих фізичних і психологічних страждань.

Відповідно до ст. 23 ЦК України розмір моральної шкоди визначає суд з урахуванням певних обставин: характер правопорушення; глибина фізичних та душевних страждань; погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації; ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування; інших обставин, які мають значення.

Реальне відшкодування можливе тільки в матеріальній сфері й неможливе повернення того, що зникло в результаті

заподіяння шкоди немайнового характеру. Хоча за своєю суттю останнє також має набути результату повного усунення негативних наслідків правопорушення, і за чинним законодавством визначити відшкодування шкоди, обчисленої у грошовому еквіваленті. З урахуванням сказаного вище, однією з проблем є адекватне визначення розміру відшкодування шкоди нематеріального характеру в грошовому еквіваленті шляхом застосування певних критеріїв чи в інший адекватний спосіб [14].

Так чи інакше, але, як справедливо зазначається в літературі, немайна шкода вирізняється індивідуальною неповторністю її виявів. Навіть больовий поріг у різних людей може бути настільки відмінним, що однакове порушення фізичної недоторканності викликає у одних тільки легке міттєве невдоволення, натомість у інших воно провокує істотні фізичні страждання та виникнення вираженого стресового стану. Попутно не слід забувати про те, що такі суто морально-психологічні характеристики самого потерпілого, як властива цій особі толерантність у взаєминах, лагідність і здатність вибачати або, навпаки, абсолютна нетерпимість до найменших похибок, допущених іншими, непримиренність до будь-яких поглядів, відмінних від власної точки зору, значною мірою впливають на інтенсивність і глибину дійсних душевних переживань потерпілої сторони, а в кінцевому підсумку — на зміст пред'явлених нею позовних вимог. Таким чином, у більшості випадків

намагання закріпити якесь загальне правило про необхідність достовірного встановлення індивідуальних виявів завданої моральної шкоди та визначення відповідно до них конкретного розміру належної потерпілому компенсації свідчать лише про необгрунтовану змістом нововиниклих деліктних зобов'язань відмову від урахування специфіки самої моральної шкоди та правових засобів її відшкодування, прагнення адаптувати до цілей застосування цього захисного заходу надто відмінний за його об'єктивним спрямуванням механізм відшкодування матеріальної шкоди, заснований на ідеї еквівалентності дійсних витрат потерпілого та присудженої на його користь компенсації [15].

Підбиваючи підсумок, доводиться констатувати, що основною проблемою щодо компенсації моральної шкоди як способу захисту особистих немайнових прав дитини, на нашу думку, є проблема неможливості малолітньою особою самостійно ініціювати процес з відшкодування моральної шкоди. Крім того, оскільки моральної шкоди дитині можуть завдати батьки або особи, які їх замінюють, доцільно, на нашу думку, передбачити відшкодування шкоди, в тому числі й моральної, завданої здоров'ю дитини батьками або особами, які їх замінюють у випадках, коли протиправні дії батьків або осіб, які їх замінюють, проявляються у жорстокому поводженні з дітьми, зловживанні батьківськими правами, невиконанні батьківських обов'язків.

ПРИМІТКИ

1. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современная версия / В. И. Даль. — М. : ЭКСМО, 2003. — С. 150.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4 (Редакція від 27.02.2009 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
3. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Л. В. Малюга. — К., 2004. — С. 152.
4. Забара І. М. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / І. М. Забара. — К., 2002. — С. 13.
5. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Грищук ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2002. — С. 12.
6. Шиминова М. Я. Компенсация вреда гражданам / М. Я. Шиминова. — М. : Наука, 1979. — С. 37.

7. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Грищук. — Л., 2002. — С. 13.
8. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О. В. Грищук ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2002. — С. 12.
9. Павловська Н. В. Теорія та практика захисту моральних благ цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н. В. Павловська. — К., 2002. — С. 11.
10. Малюга Л. В. Зазнач. праця. — С. 166.
11. Павловська Н. В. Зазнач. праця. — С. 17.
12. Лісничка Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т. В. Лісничка. — Х., 2007. — С. 6.
13. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі / відп. ред. П. І. Шевчук. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 925 с.
14. Галянтич М. Захист ділової репутації: цивільно-правові проблеми / М. Галянтич // Право України. — 2001. — № 1. — С. 97—99.
15. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія / В. Д. Примак. — К. : Юрінком Інтер, 2014. — С. 378.

Резник Анна. Особенности возмещения морального вреда, причиненного посягательством на личные неимущественные права ребенка.

В статье исследовано понятие «моральный вред». Особое внимание уделяется выяснению особенностей возмещения морального вреда, причиненного посягательством на личные неимущественные права ребенка.

Ключевые слова: моральный вред, возмещение морального вреда, личные неимущественные права ребенка.

Reznik Ganna. Features compensation for moral damage is caused by encroachments on the moral rights of the child.

This paper investigates the concept of «moral hazard». Special attention is given to clarify the characteristics of non-pecuniary damage caused by the infringement on the moral rights of the child.

Key words: moral damages, non-pecuniary damage, the moral rights of the child.